

ФЕМІНІСТСЬКІ СТУДІЇ ТА ФЕМАКТИВІЗМ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: КРОКИ НАЗУСТРІЧ СОБІ¹

У статті представлено огляд розвитку жіночого руху та жіночих і гендерних студій в незалежній Україні у контексті зміни ставлення до поняття «фемінізм», яке було дискредитоване у радянський час. Виділено чотири основні етапи та охарактеризовано основні проблеми становлення феміністських студій (академічного фемінізму) у вітчизняній науці та вищій школі. Простежено поступове формування феміністського активізму – від матеріалістських і традиціоналістських жіночих організацій на початку 1990-х до радикальних жіночих груп анархістського спрямування. Висвітлено взаємодію жіночих організацій з органами влади та зусилля активісток з подолання сексизму в українській політиці на тлі змін українського законодавства у напрямку забезпечення гендерної рівності.

Ключові слова: фемінізм, український жіночий рух, жіночі/гендерні студії, жіночі організації, активізм, сексизм, гендерна рівність.

Початок демократичних перетворень у всіх постсоціалістичних країнах мав одну спільну рису – «алергію на фемінізм»². Спотворені комуністичною пропагандою та дискредитовані радянською практикою ідеї фемінізму заледве чи могли знайти відгук навіть серед найосвіченішої частини українського суспільства. «Емансиповані згори» й десятиліттями індоктриновані українські жінки доби пізнього соціалізму щиро вірили у те, що вони – найповноправніші у світі і жодної гендерної дискримінації в Україні не існує. Водночас навіть активістки щойно започаткованих жіночих організацій поділяли панівний у суспільстві стереотипний погляд на фемінізм

¹ Перероблена і доповнена версія статті, опублікованої 2013 р. в Репорті про стан культури і НУО в Україні (<https://issuu.com/warsztatykultury/docs/raportukrainakulturaenter>) під назвою: «Фемінізм в сучасній Україні: від „алергії” до останньої надії».

² За влучним визначенням Барбари Ейнгорн: Barbara Einhorn. An Allergy to Feminism: Women's Movement before and after 1989 // її ж. *Cinderella Goes to Market. Citizenship, Gender and Women's Movement in East Central Europe*. New York 1993, с. 182–215.

як на явище чужинське, непотрібне і недоречне, такий собі вияв жіночого екстремізму.

Воно й не дивно, бо ж перебуваючи за «залізною завісою», українці прогавили другу хвилю фемінізму, яка сколихнула Європу та Північну Америку у 1960–1970-х роках. А що саме феміністський активізм спричинився до становлення і бурхливого розвитку жіночих (і згодом гендерних) студій у суспільно-гуманітарних дисциплінах, то це мало безпосередні наслідки і в науковій сфері. Якщо початок формуванню та інституціоналізації гендерних досліджень в університетах Європи та Америки було покладено у 1970-х, то в Україні цей процес стартував лише у 1990-х.

Попередні зауваги

Аналізуючи процес «проростання» фемінізму в незалежній Україні у сфері громадського активізму та в академічному середовищі, варто пам'ятати, що це явище годі вважати чужинським: фемінізм пустив міцне коріння та давав рясні сходи в українській науці та у громадському житті ще століття тому. Феміністським за своєю суттю та наслідками (хоч, може, не за проголошуваними цілями та формою) був потужний жіночий рух в Галичині та у Наддніпрянщині на початку ХХ ст. В умовах бездержавності української нації тогочасні українські жіночі організації визначили піднесення національної свідомості своїм головним пріоритетом, свідомо відмовившись від ідеології та практики фемінізму західного взірця. Інтереси емансипації жінок тоді було підпорядковано інтересам емансипації нації. Однак фактично та діяльність опосередковано сприяла поширенню феміністського дискурсу, бо дала українським жінкам усвідомлення необхідності брати активну участь у суспільних процесах, що було неможливе без здобуття вищої освіти, професійної праці, політичної активності та загалом громадянських прав. Марта Богачевська-Хомяк назвала це явище «прагматичним фемінізмом»³.

Так само й провідні українські історики, етнографи і фольклористи вже від середини ХІХ ст. і на початку ХХ ст. активно вивчали жіночу тематику. Знаковою стала стаття Катерини Грушевської «Про дослідження статевих громад в первісному суспільстві» (1929)⁴, яку можна вважати справжнім маніфестом феміністської критики гуманітарної науки.⁵ Фактично, вчена випереждала сві-

³ Марта Богачевська-Хомяк. *Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939*. Київ 1995; Martha Bohachevsky-Chomiak. *Feminist despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939*. Edmonton 1988.

⁴ Катерина Грушевська. Про дослідження статевих громад в первісному суспільстві // *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*, вип. 1. Київ 1929, с. 24–33.

⁵ Про це докладніше див.: Оксана Кісь. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // *Український історичний журнал* 2 (2012) 159–172.

тову феміністську думку, бо на два десятиліття раніше висловила ідеї, які згодом лягли в основу фундаментальної праці Сімони де Бовуар «Друга стать» (1949).

У радянській Україні повноцінний жіночий рух та жіночі студії припинили своє існування, надія на їх відродження з'явилася лише зі здобуттям незалежності. Саме на початку 1990-х років в Україні відновлюють діяльність дорадянські та виникають нові жіночі організації; водночас з'являються і починають розвиватися жіночі та гендерні студії. Як і в інших країнах, активізм та дослідження, пов'язані із дискримінацією жінок, щільно переплелися в Україні, через що розмежувати фемінізм як дослідницьку стратегію та фемінізм як суспільний рух можна хіба що умовно, для аналітичних потреб. Справді, на тлі відсутності гендерних студій в пострадянській Україні перші активістки змушені були вивчати чимало аспектів цієї проблематики і відтак ставали дослідницями; водночас науковиці у пошуку соціальної опори для власних студій часто активно долучалися до роботи громадських організацій; перші дослідницькі осередки створювалися і функціонували як неурядові організації, а жіночі організації часто ініціювали та підтримували науково-освітні проекти відповідної тематики.

Жіночий рух та жіночі студії в сучасній Україні мають спільну рису – «клопіт» з фемінізмом. Через відсутність адекватних знань про фемінізм як ідеологію та методологію у суспільстві та науці на початку 1990-х циркулювали різні міфи та «страшилки» про фемінізм, які зумовили упередження та відкритий спротив до використання самого цього поняття. Щоб уникнути відкритої конфронтації та не марнувати часу і сил на «виправдання фемінізму», тривалий час ані активістки, ані вчені не наважувалися публічно ідентифікувати себе як феміністок, хоча більшість втілювали феміністські стратегії у своїй діяльності. Тоді практично невідоме і відносно нейтральне (бо ж позбавлене небажаних політичних конотацій та емоційного багажу) слово «гендер» стало зручним евфемізмом, дозволивши до часу відкласти запеклі суспільні та наукові дебати (у яких незміцнілі гендерні студії не мали шансів перемогти). Та цей позірно вдалий тактичний хід мав свої небажані наслідки і для жіночого руху, і для гендерних досліджень.

Академічний фемінізм: «наздогнати і перегнати Захід», або труднощі дорослішання

Першою ластівкою фемінізму в академічній царині стала програмна стаття Соломії Павличко «Чи потрібна українському літературознавству феміністична школа?» (1991)⁶. Авторка не лише виклала підставові ідеї

⁶ Соломія Павличко. Чи потрібна українському літературознавству феміністична школа? // *Слово і час* 6 (1991) 10–15.

феміністських студій, але й гостро поставила питання про необхідність негайного залучення феміністської методології у суспільно-гуманітарних дослідженнях в Україні, без чого, на її глибоке переконання, «наша культура ніколи не стане нормальною, європейською, повною»⁷. Власне, на ціле десятиліття Соломія Павличко стала головною речницею фемінізму в Україні та чи не єдиною українською вченою, яка представляла світовій спільноті власні дослідження про становище жінок в Україні.⁸

Перші роки становлення жіночих і гендерних студій (1991–1994) можна без перебільшення назвати *періодом надолужування*. Учені несподівано виявили існування величезної міждисциплінарної ділянки досліджень з власним аналітичним інструментарієм, науковими інституціями, академічними спільнотами та фаховими виданнями. Усвідомлення своєї відсталості змусило українських науковиць відчайдушно шукати можливостей самоосвіти. Недоступність навіть класичних праць з феміністської і гендерної теорії, брак коштів на участь у міжнародних наукових форумах, інформаційна ізоляція, мовний бар'єр, упередження українського академічного середовища до жіночої тематики перетворили завдання «наздогнати Захід» у майже «нездійсненну місію». Та декому (як-от Соломія Павличко, Світлана Оксамитна, Людмила Смоляр, Оксана Маланчук-Рибак, Наталія Чухим та ін.) все ж вдалося почасті її виконати.

Подальші роки (1995–1999) стали *періодом накопичення сил та первинної інституціоналізації* жіночих і гендерних студій в Україні. У цей час було засновано низку незалежних центрів гендерних досліджень (у Києві, Харкові, Одесі, Львові)⁹, відбулося кілька всеукраїнських наукових конференцій, опубліковано перші переклади класичних феміністських праць (Сімони де Бовуар, Кейт Міллет, Бетке Елштайн, Марти Богачевської-Хомяк та ін.). Водночас з'явилися перші власне українські розвідки (Людмили Смоляр, Наталії Лавріненко, Віри Агеєвої). Було започатковано перше періодичне наукове видання – журнал «Гендерные исследования» – та проведено низку літніх вишколів з гендерних студій для молодих дослідників/ць (від 1997 року).¹⁰

⁷ Соломія Павличко. Чи потрібна українському літературознавству феміністична школа?, с. 15.

⁸ Усі наукові та публіцистичні тексти авторки з цієї тематики опубліковано у посмертній збірці її праць: Соломія Павличко. *Фемінізм*. Київ 2002.

⁹ Короткий огляд діяльності цих осередків та особливостей розвитку гендерних студій в Україні загалом див.: Tatiana Zhurzhenko. Gender Studies in Ukraine // *Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History* 4 (2010) 176–184; Т. Журженко. «Небезпечні зв'язки»: націоналізм та фемінізм в Україні // *Україна. Процеси націотворення* / упор. А. Капелер. Київ 2011, с. 138–154.

¹⁰ Докладніше про ці проекти див.: *Харківський Центр гендерних досліджень* (gender.univer.kharkov.ua).

Наступний період (2000–2005) став часом *самоствердження та консолідації* гендерних студій: стрімко зростає число та кваліфікація дослідників/ць, про що свідчить низка дисертацій з історії, соціології, літературознавства, мовознавства, політології та ін.¹¹ За підтримки міжнародних донорів розроблено та впроваджено у викладання навчальні спецкурси з гендерних студій. На початку 2000-х було зроблено спробу створити професійну асоціацію гендерних студій (з ініціативи Наталії Чухим та Людмили Смоляр), що свідчило про кількісне і якісне зростання цієї спільноти дослідників.¹² Іншим добрим знаком її зміцнення стали численні наукові публікації вітчизняних вчених (монографії, збірники наукових праць, спецвипуски журналів). Проте реальних ознак науково-освітньої дисципліни гендерні студії в Україні набули після публікації посібників для ВНЗ і навчальних хрестоматій.¹³

Переломовим з багатьох поглядів став 2006 рік, коли набув чинності Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в Україні» та було ухвалено Державну програму з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року, адже ці нормативно-правові акти містили положення про державну підтримку гендерних досліджень. Відтак гендерні студії вступили у *період зрілості та легітимізації*, коли з'явилося більше можливостей реалізувати накопичені знання для систематичного розвитку цієї ділянки у вищій школі. Так, у п'яти університетах України було створено кафедри гендерних студій, відбулася інтеграція низки центрів гендерної освіти, які існували у статусі громадських організацій, у структури університетів.¹⁴ Справжнім проривом можна вважати відкриття магістерської програми з гендерних студій на факультеті

¹¹ Утім, частка досліджень, які стосуються жіночої і гендерної тематики, не перевищує 1% усіх дисертацій, поданих на здобуття вченого ступеня кандидата наук у суспільно-гуманітарних дисциплінах. Підрахунок виконано на основі аналізу оголошень про захист дисертацій, опублікованих у журналі «Науковий світ» за 1998–2005 рр.

¹² Через тяжку хворобу та передчасну смерть обох лідерок цього процесу ця ініціатива була безрезультатною.

¹³ *Введение в гендерные исследования: Учебное пособие. Хрестоматия* / ред. И. Жеребкина, С. Жеребкин. Харьков 2001; *Основи теорії гендеру: Навчальний посібник*. Київ 2004; *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство* / ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів 2003.

¹⁴ В Україні вперше з'явилися кафедри гендерних студій одразу у п'яти вищих навчальних закладах країни // *Проект «Підтримка впровадження національного гендерного механізму»* (gender.org.ua), 21 вересня 2010. З вересня 2012 р. у приватному ВНЗ – Українському католицькому університеті – було започатковано іншу програму – «Лекторій Союзу українок Америки з жіночих студій», що дозволило студентам отримати систематичні знання та розвивати дослідження з гендерних студій; докладніше див. *Лекторій СУА з жіночих студій* (lektoriy.ucu.edu.ua/).

соціології КНУ ім. Т. Шевченка у 2017 р.¹⁵ Показником якісного стрибка в гендерних студіях є той факт, що у ці роки захищено низку докторських дисертацій з жіночої/гендерної тематики (Олена Стяжкіна, Оксана Маланчук-Рибак, Олена Горошко, Ірина Жеребкіна, Лариса Буряк, Олена Боряк, Олена Стрельник та ін.). Щораз більше українських дослідниць публікують свої розвідки у міжнародних наукових часописах та збірниках, беруть участь у статусних академічних форумах, здобувають престижні стипендії для наукового стажування у провідних університетах світу. Свідченням наукової зрілості окремих дослідницьких ділянок та кристалізації певних наукових стандартів є створення професійних асоціацій, які об'єднують фахівців з жіночих та гендерних студій у різних дисциплінах.¹⁶

Хоч би якою оптимістичною видавалася історія становлення гендерних студій в Україні, у ній далеко не все так однозначно. Ця ділянка постала в Україні, коли в науці панував теоретичний вакуум та методологічний хаос. Це, з одного боку, дало змогу гендерним студіям швидко пустити коріння у деяких дисциплінах (як-от літературознавство та соціологія) на науковому пустирі, що його залишив марксизм-ленінізм. Проте з іншого боку, інституційні структури, інтелектуальний клімат та ґрунт, успадковані від радянської науки, виявилися не надто сприятливими для критичної теорії фемінізму. Однією з хронічних хвороб суспільно-гуманітарних наук у пост-радянській Україні була їхня схильність пристосовуватися до панівної ідеології та політичної ситуації. Колишня зорієнтованість на марксизм-ленінізм перетворилася на служіння національно-державницькій ідеї, що вплинуло і на жіночі та гендерні студії.¹⁷ Національний історичний наратив, зокрема, задав жорстку дискурсивну рамку для досліджень минулого українського жіноцтва, через що жіноча історія не змогла остаточно підважити андроцентричну парадигму в історіописанні. Натомість панівною тенденцією у цій ділянці (з поодинокими винятками) стала інструменталізація минулого українського жіноцтва на потребу історичної легітимації українського національно-державного проекту. Студії з жіночої історії часто замість шукати відповідь на запитання, що в минулому українок було «специфічно

¹⁵ Магістратура. ОП «Гендерні студії» // *Факультет соціології КНУ ім. Т. Шевченка* (soc.univ.kiev.ua/).

¹⁶ Прикладом може бути заснована у жовтні 2010 р. *Українська Асоціація Дослідників Жіночої Історії* (www.womenhistory.org.ua).

¹⁷ Тетяна Журженко вважає, що внаслідок альянсу фемінізму та націоналізму в українських гендерних дослідженнях сформувався дискурс «національного фемінізму», у якому національна складова домінує та визначає тематичні напрямки, методологічні підходи та висновки жіночих і гендерних студій: Tatiana Zhurzhenko. *Feminist (de)Construction of Nationalism in the Post-Soviet Space* // *Mapping Difference: The Many Faces of Women in Contemporary Ukraine* / ред. М. J. Rubchak. New York 2011, с. 173–191.

жіночого», шукають відповідь на запитання, що в ньому було «специфічно українського»¹⁸.

Серйозним випробуванням для українських дослідників стало прагнення подолати власну «відсталість» і якнайшвидше стати повноцінними учасниками міжнародної наукової спільноти. Прагнучи заощадити час та сили, вони інколи нехтували студіюванням феміністського доробку 1970-х – початку 1980-х років, хапалися відразу за опанування постмодерних теорій гендеру, так ніколи й не досягнувши внутрішньої динаміки ключових концептів, теорій, інтерпретативних схем. Спроба «перестрибнути» фемінізм призвела до того, що утворився розрив між «високими» дослідженнями у фукіянсько-лаканівському стилі та реальними запитамі суспільства на розвідки, які б пояснювали реальність і могли бути використані для практичних змін. Такі гендерні студії ризикували втратити свій соціальний ґрунт.

Іншою загрозою для повноцінного розвитку гендерних студій є, як не дивно, їхня популярність. «Наукова мода» (почасти зумовлена ґрантовими перспективами) неминуче привабила до цієї ділянки чимало кон'юнктурників, які поверхово або й цілком хибно тлумачать гендер (у дусі есенціалізму та біологічного детермінізму) та спричиняють профанацію цих студій. Як наслідок – гендерні студії досі не реалізували власного підривного потенціалу в українській науці.¹⁹

Манівцями до світлої мети: національні особливості жіночого руху в пострадянській Україні

Дещо іншою була траєкторія розвитку жіночого руху. Відновлення дорадянських та створення нових жіночих організацій почалося ще у період Перебудови, та масовості цей процес набув у 1990-х. Новостворені жіночі громадські організації шукали ідеологічного підґрунтя для своєї діяльності, але тоді фемінізм не вважали прийнятним. Цей період вирізняється домінуванням матерналістського та національно-традиціоналістського дискурсів у жіночому активізмі. Жінка в Україні віддавна, щоб бути почутою та сприйнятою у публічному просторі, мала говорити з позиції *матері*, яка обороняє інтереси своїх дітей та родини загалом. Саме цю стратегію обрали перші пострадянські жіночі організації (Комітети солдатських матерів, «Мама-86», Спілки багатодітних матерів та ін.), легітимізуючи своє право тиску на владу. Неполітична, а радше соціальна спрямованість та вимоги

¹⁸ Oksana Kis. (Re)Construting the Ukrainian Women's History: Actors, Agents, Narratives // *Gender, Politics and Society in Ukraine* / ред. О. Hankivsky, А. Salnykova. Toronto 2012, с. 152–179.

¹⁹ Цю проблему докладно проаналізувала Ольга Плахотнік у: Неймовірні пригоди гендерної теорії в Україні // *Критика* 9–10 (2011) 17–21.

цих груп на тлі розпаду радянської системи соціального забезпечення виявилися близькими і зрозумілими широкому загалові. Масове членство в жіночих організаціях дало змогу новим активісткам набути цінного досвіду організованої громадської дії та мало ефект нормалізації, призвичаївши суспільство до активної присутності жінок у публічному просторі. Як слушно зауважила Олександра Грицак, «коли Гласність вперше дозволила громадським активісткам брати участь у незалежних громадських заходах, вони використали дискурс материнства, щоб вибудувати „матерналістську” форму колективної дії задля висунення нових політичних вимог»²⁰.

Жіночі організації національного спрямування (Союз українок, Жіноча громада, Жіноче об'єднання ім. О. Теліги та ін.) продовжили традиції дорядянського жіночого руху і спрямували свої головні зусилля на піднесення національної культури та розбудову незалежної держави.²¹ Проголошуючи своєю місією відродження традиційних цінностей, вони активно спиралися на ідею одвічної матріархальності українського суспільства. Її втіленням став образ Берегині – вимріяної в контексті творення нової національної міфології богині – покровительки жінок та сімейного вогнища, начебто автентичний ідеал жіночності. Ці традиціоналістські організації, екстраполюючи функції Берегині на сферу громадсько-політичну, закликали жіноцтво заопікуватись великою родиною-нацією та великим домом-Україною з позиції матері-господині.²² Обстоювання ж суто жіночих інтересів і прав залишалось на маргінесі діяльності цих найпотужніших та наймасовіших жіночих організацій до середини 1990-х років.

Перші ознаки парадигматичних зрушень у жіночому русі, зосередження уваги й зусиль на подоланні дискримінації жінок в Україні з'явилися у час підготовки до IV Всесвітньої конференції жінок у Пекіні 1995 р. На цьому форумі Україна як держава мала представити звіт про становище жінок в Україні та заходи з впровадження Конвенції з усунення усіх форм дискримінації жінок. До підготовки цього звіту було залучено правозахисників, науковців, державні органи та жіночі громадські організації. Результати досліджень були оприлюднені на парламентських слуханнях у 1995 р. і недвозначно засвідчили існування ґендерної дискримінації у різних сфе-

²⁰ Alexandra Hrycak. From Mothers' Rights to Equal Rights: Post-Soviet Grassroots Women's Associations // *Women's Community Activism and Globalization: Linking the Local and Global for Social Change* / ред. N. Naples, M. K. Desai. New York – London 2002, с. 68.

²¹ Фрагменти статутів та програмних документів, які це потверджують, див.: О. Кісь. Моделі конструювання ґендерної ідентичності жінки в сучасній Україні // *Незалежний культурологічний часопис "Г"* 27 (2003) (ji.lviv.ua).

²² Докладніше див.: О. Кісь. Кого оберігає Берегиня, або Матріархат як чоловічий винахід // *Журнал „Я”* 4 (2006) 11–16 (krona.org.ua).

рах.²³ Підсумкові документи IV Всесвітньої конференції жінок – Пекінська декларація та Платформа дій – стали дороговказом для діяльності жіночих організацій на наступне десятиліття.

Ці події поклали початок формуванню державної політики із забезпечення гендерної рівності в Україні. У 1995 р. було створено перший державний орган – Комітет у справах жінок, материнства і дитинства при Президенті України, безпосереднім завданням якого був моніторинг становища жінок.²⁴ Утім, на цьому етапі (наприкінці 1990-х) все ще переважав дискурс «покращення становища жінок», закладений у перші роки незалежності, який зазвичай передбачав окремі заходи (найчастіше щодо підтримки сім'ї та материнства).²⁵ Лише на початку 2000-х завдяки зусиллям правозахисних і жіночих організацій, науковців та експертів прийшло розуміння гендерної нерівності як системної, наскрізної хиби українського суспільства, яку слід вирішувати комплексно. Переломовим став 2001 рік, коли було схвалено новий Сімейний кодекс України, Закон України «Про попередження насильства у сім'ї»²⁶ та Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001–2005 роки.²⁷ Ці документи розробляли та активно лобювали жіночі організації із залученням експертів-правознавців.

У другій половині 1990-х з'явилися потужні жіночі організації, цілі, напрямки та форми діяльності яких можна окреслити як суто феміністичні, бо спрямовані саме на подолання дискримінації жінок у різних сферах. Водночас відбувається їхня виразна спеціалізація: одні зосереджуються на захисті прав жінок (Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна»), інші працюють над піднесенням жіночої самосвідомості та гендерною просвітою (Інформаційно-консультативний жіночий центр) чи фокусуються

²³ Докладніше див.: А. Нрысак. *Transnational Advocacy Campaigns and Domestic Violence Prevention in Ukraine // Domestic Violence in Postcommunist States* / ред. К. Fabian. Bloomington 2010, с. 45–77.

²⁴ Указ Президента України «Про Положення про Комітет у справах жінок, материнства і дитинства» від 4 грудня 2006 р. // *Законодавство України* (zakon2.rada.gov.ua).

²⁵ Постанова Кабінету міністрів України «Про Довгострокову програму поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства» від 28 липня 1992 р. // *Законодавство України* (zakon2.rada.gov.ua); Постанова Кабінету міністрів «Про затвердження Національного плану дій до 2000 року щодо поліпшення становища жінок і підвищення їх ролі в суспільстві» від 8 вересня 1997 року // *Законодавство України* (zakon1.rada.gov.ua).

²⁶ Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р. // *Законодавство України* (zakon2.rada.gov.ua).

²⁷ Постанова Кабінету міністрів України «Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001–2005 роки» від 6 травня 2001 р. // *Законодавство України* (zakon1.rada.gov.ua/).

на вирішенні соціально-правових проблем жінок (Західноукраїнський центр «Жіночі перспективи») або ж сприяють залученню жінок до політичної діяльності (Ліга жінок-виборців України 50/50).

Характерною рисою діяльності жіночих громадських організацій в Україні є їхня співпраця з владою на усіх рівнях. Жіночий рух донедавна не тільки не перебував в опозиції до влади (хоч часто гостро критикував її дії чи радше бездіяльність), але навпаки – активно шукав і часто таки знаходив підтримку державних структур для своїх ініціатив. Фінансово та інституційно незалежні від держави, жіночі спілки все ж потребували сильного союзника для реалізації власних цілей та завдань у суспільстві, де ідеї гендерної рівності далеко не завжди знаходили розуміння. Українська держава, своєю чергою, взяла на себе низку зобов'язань перед міжнародним співтовариством щодо подолання гендерної дискримінації, тож потребувала тих, хто міг би забезпечити виконання таких зобов'язань. Таким чином, інтерес був взаємним.

Ситуація в Україні не була унікальною. Це була типова ситуація для суспільств, що існували в умовах так званих «гібридних», тобто напівавторитарних режимів. У період президентства Леоніда Кучми діяв саме такий режим – коли існування демократичних інституцій та проголошення відповідних принципів поєднувалися з доволі авторитарними формами реалізації влади. Гібридні режими, як правило, передбачають елементи почасти контролюваного громадянського суспільства для легітимації своєї влади. У таких умовах громадські рухи не можуть застосовувати опозиційні стратегії щодо держави, а змушені виявляти гнучкість у взаєминах з владою, виробляти різні способи пристосування та співіснування.²⁸ Зважаючи на молодість і відносну слабкість українського жіночого руху та, водночас, його чималі амбіції щодо радикальних суспільних змін, українські жіночі організації обрали саме цей шлях – ситуативної співпраці (а не конфронтації) з владою у питаннях подолання гендерної дискримінації.²⁹ Якщо переглянути звіти про проекти та оголошення про заходи жіночих громадських організацій, то практично у кожному знайдемо сакраментальну фразу «за підтримки міністерства», «за сприяння облдержадміністрації», «у співпраці з управлінням» тощо. Такий державний патронат часто мав суто номінальний характер, але це дозволяло активістам заручитися авторитетом держави і легше долати численні бюрократичні бар'єри та зумовлені патріархальними упередженнями перешкоди на місцях. Водночас Україна успішно звітувала перед

²⁸ Graeme Robertson. *The Politics of Protest in Hybrid Regimes: Managing Dissent in Post-Communist Russia*. Cambridge 2011.

²⁹ Критикуючи такий підхід, Олександра Грицак називає це явище «гібридним фемінізмом»: Alexandra Hrycak. *Foundation Feminism and the Articulation of Hybrid Feminisms in Post-Socialist Ukraine // East European Politics and Societies* 20/1 (2006) 69–100.

міжнародними інституціями про активні заходи із забезпечення гендерної рівності, створюючи позитивний імідж демократичної держави.

Ця позірно взаємовигідна ситуація, як виявилось, містила у собі серйозні ризики для жіночого руху. Насамперед, Українська держава почала сприймати свої зобов'язання щодо забезпечення гендерної рівності досить формально: схвалюючи закони, приймаючи програми та створюючи інституції, парламент та уряд фактично не брали на себе фінансової та організаційної відповідальності за їх імплементацію, перекладаючи це на плечі жіночих організацій. З іншого боку, тривала співпраця з владою позначилася і на жіночому рухові: пристосовуючи свої напрямки та форми діяльності до рівня прийнятних для органів влади (з їхнім часто обмеженим розумінням сутності гендерної рівності), жіночий рух втратив велику частину свого революційного потенціалу. Запровадження ідеї «гендерного мейнстрімінгу» як принципу державної політики продемонструвало, які загрози може нести привласнення державою ідеї гендерної рівності і відповідна модифікація цієї ідеї.³⁰

Винятково важливою віхою у діяльності жіночих організацій стало схвалення у вересні 2005 р. Закону України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в Україні», більш відомого як «закон про гендерну рівність».³¹ І якщо закон декларував досягнення гендерної рівності як один із пріоритетів державної політики, то прийнята незабаром Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року³² визначала механізми практичного її впровадження, серед яких – ширше і активніше залучення громадських організацій у цей процес.

Одним з інструментів контролю за реальними заходами держави із забезпечення гендерної рівності став інститут радників з гендерних питань при керівниках центральних та регіональних органів влади.³³ Іншим інструментом активного впливу громадянського суспільства на діяльність державних

³⁰ Про це докладніше див.: Olena Hankivsky, Anastasiya Salnykova. Gender Mainstreaming in Post-Soviet Ukraine: Application and Applicability // *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 26/3 (2010) 315–340. Ту ж проблему аналізує в контексті розвитку гендерних студій Ольга Плахотник, див.: Ольга Плахотник. Неймовірні пригоди гендерної теорії в Україні // *Критика* 9–10 (2011) 17–21.

³¹ Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в Україні» від 8 вересня 2005 р. // *Законодавство України* (zakon2.rada.gov.ua).

³² Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року» від 27 грудня 2006 р. // *Законодавство України* (zakon2.rada.gov.ua).

³³ Засади створення інституту радників з гендерних питань // *Міністерство юстиції України* (old.minjust.gov.ua). Про ці та інші механізми впливу див.: *Організаційні та правові елементи інституційного механізму забезпечення гендерної рівності в Україні*. Запоріжжя 2011.

інституції мала б стати Експертна рада з питань розгляду звернень за фактами дискримінації за ознакою статі при Міністерстві соціальної політики³⁴, до складу якої увійшли визнані громадські діячки та експертки з питань гендерної рівності Катерина Левченко, Лариса Кобелянська, Олена Сулова та ін. Втім, ці інституції мали суто дорадчий статус і не мали реальних важелів впливу на органи державної влади. Лише 2017 р. вперше в історії України уряд визначив гендерну рівність одним зі своїх пріоритетів, поклавши обов'язки з реалізації державної політики у цій сфері на віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції Іванну Климпуш-Цинцадзе, а у лютому 2018 р. КМУ призначив на посаду Урядової уповноваженої з питань гендерної політики знану досвідчену правозахисницю Катерину Левченко³⁵.

Власне, Українська держава – порівняно з іншими країнами колишнього соцтабору – демонструє значну прогресивність у тому, що стосується підтримки гендерної рівності: прийняті Україною закони про запобігання сімейному насильству, про гендерну рівність та протидію торгівлі людьми (2011)³⁶ виявилися першими у своєму роді в регіоні Центрально-Східної Європи. Та хоч в Україні й відбулося щонайменше п'ять парламентських слухань з питань гендерної рівності (1995, 2001, 2004, 2006 та 2007), сказати, що державна підтримка цих принципів є послідовною і систематичною, було б перебільшенням. У законотворців та урядовців немає однаковості у підході до питань гендерної рівності (а часом спостерігається явний відхід від самих засад), про що свідчать деякі законотворчі ініціативи, суперечні з проголошеними раніше та закріпленими у законах принципами відмови від гендерної дискримінації. Маю на увазі сумнозвісні законопроекти про «заборону абортів»³⁷ та про «заборону пропаганди гомосексуалізму»³⁸, які відверто зазіхають на особисті права і свободи громадян, що й викликало бурхливу дискусію у суспільстві та гостру критику від міжнародних і українських правозахисних інституцій.

³⁴ Про Експертну раду з питань розгляду звернень за фактами дискримінації за ознакою статі // *Закон и норматив* (zakon-i-normativ.info).

³⁵ Призначено Урядову уповноважену з питань гендерної політики // *Урядовий портал*, 14 лютого 2018 р. (www.kmu.gov.ua). Про поточну діяльність К. Левченко див.: *Офіційна сторінка Урядової уповноваженої з питань гендерної політики* (facebook.com).

³⁶ Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. // *Законодавство України* (zakon2.rada.gov.ua).

³⁷ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони штучного переривання вагітності (абортів) від 27 березня 2012 // *Верховна Рада України* (w1.c1.rada.gov.ua).

³⁸ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо захисту прав дітей на безпечний інформаційний простір) від 20 червня 2011 р. // *Верховна Рада України* (w1.c1.rada.gov.ua).

Очевидно, що при такій двозначній та мінливій позиції держава не може бути надійним союзником для громадянського суспільства у забезпеченні прав жінок. Це призвело до усвідомлення нагальної потреби в консолідації зусиль науковців, освітян, медій та правозахисних і жіночих громадських організацій. З одного боку, це необхідно для створення сталого тиску на органи державної влади та місцевого самоврядування і контролю за тим, як вони виконують покладені на них законом функції та обов'язки з подолання гендерної дискримінації. Важливо, що нині вітчизняні гендерні студії можуть уже представити якісні дослідження гендерних аспектів різних суспільних сфер, які виявляють факти та причини існування гендерної нерівності. Це дає активістам та правозахисникам переконливі аргументи для продовження наступального діалогу з владою.

З іншого боку, активне залучення освітян та журналістів необхідне для гендерної просвіти та пропаганди ідеї гендерної рівності задля змін у суспільній свідомості. Дієва співпраця зі ЗМІ почалася після того, як дослідження засвідчили, що ЗМІ масово репродукують консервативні гендерні стереотипи, не лише засмічують голови громадян застарілими уявленнями, але й неадекватно представляють фактичні ролі жінок і чоловіків у сучасному українському суспільстві.³⁹ Жіночі громадські організації взяли на себе відповідальність за гендерну просвіту журналістів.⁴⁰ Особливих зусиль вимагає і робота з учителями, яким належить «сіяти розумне, добре і вічне» у дитячі голови. Та у царині освіти, де поодинокими точковими заходами відчутного результату не досягнеш, активістам довелося заручитися підтримкою Міністерства освіти і науки, щоб здійснити масові вишколи для вчителів⁴¹. У 2017 р. МОН України здійснило широкомасштабну експертизу

³⁹ Докладну бібліографію див.: Оксана Кісь. Гендерні аспекти реклами: сексизм як негативний чинник формування гендерних відносин в Україні // *Практичні аспекти впровадження принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в діяльності Верховної Ради України* / ред. О. Сусліва. Київ 2010, с. 50–70.

⁴⁰ Напр., починаючи з 2007 р., Гендерний інформаційно-аналітичний центр «Крона» провів серію семінарів-тренінгів для журналістів у різних регіонах України, а також розробив та опублікував кілька методичок-посібників для журналістів «Гендерний погляд» (krona.org.ua). У 2017–2018 рр. Волинський прес-клуб реалізував всеукраїнський проект «Гендерний простір сучасної журналістики: від теорії до практики», в межах якого провів серію регіональних тренінгів для журналістів та опублікував методичний посібник: *Гендерна чутливість українських медіа: Порадник* / ред. Б. Стельмах, О. Ярош. Луцьк 2018. Чимало зусиль і заходів з просвіти медійників щодо проблем сексизму у ЗМІ та рекламі доклав Жіночий консорціум України (wcu-network.org.ua).

⁴¹ Широкомасштабний тренінговий проект для вчителів було реалізовано за фінансової підтримки Програми розвитку ООН у 2009–2011 рр. Крім того, семінари та інші освітні заходи для вчителів проводилися і в регіонах. За їхніми результатами було підготовано кілька посібників для освітян: Олег Марущенко, Ольга Плахотнік. *Гендерні шкільні історії*. Харків

шкільних підручників, яка виявила численні факти дискримінаційного контенту⁴². Важливо, що усі подібні проекти були реалізовані з ініціативи жіночих організацій за сприяння та підтримки керівних органів системи освіти у співпраці з дослідниками у ділянці гендерних студій та гендерними експертками, що дозволило показати прикладний потенціал науки та ефективність консолідованих зусиль.

Чимало дискусій та гострої критики викликає питання про роль іноземних донорів у формуванні жіночого руху в пострадянській Україні.⁴³ Їхню фінансову підтримку та роль у стимулюванні жіночого активізму важко переоцінити. Та попри численні небажані «сторонні ефекти» (як-от створення конкуренції між жіночими організаціями в умовах вкрай обмежених ресурсів, що сповільнило процес його консолідації; кон'юнктурні тенденції та «грантоїдство»; підлаштування діяльності жіночих груп під пріоритети донорів тощо), слід визнати один безсумнівний факт: без такої підтримки з-за кордону здобутки жіночого руху в Україні були б значно скромнішими. Часткова «професіоналізація» жіночого активізму (коли робота у громадській організації фактично є основним місцем праці) в українських економічних реаліях є вимушеним кроком – способом забезпечити повноцінне функціонування та дієвість жіночих груп.⁴⁴

Віднайдена ідентичність: жіночий активізм від пробудження феміністської свідомості до феміністської дії

Особливу роль у піднесенні феміністської свідомості у середовищі жіночого активізму відіграло щорічне святкування Міжнародного жіночого дня 8 березня.⁴⁵ Прикметно, що саме це радянське свято виявилось найживучішим з усіх «червоних днів календаря»: як свідчать соціологічні

2012; Як навчати школярів долати гендерні стереотипи: Конспекти занять: Навчально-методичний посібник для загальноосвітніх навчальних закладів / ред. Т. Говорун. Київ 2011.

⁴² Висновки антидискримінаційної експертизи // Інститут модернізації змісту освіти (imzo.gov.ua); МОН пояснює, для чого потрібна антидискримінаційна експертиза підручників // Урядовий портал (kmu.gov.ua), 8 червня 2018 р.

⁴³ Ця проблема стосується жіночого руху у всіх пострадянських країнах, див.: Rebecca Kay. Pot of Gold or Poisoned Chalice? The Impact of Western 'Support' // її ж. *Russian Women and Their Organizations: Gender, Discrimination and Grassroots Women's Organizations, 1991–96*. New York – London 2000, с. 187–209.

⁴⁴ Гостру критику так званих «професійних феміністок» висловила Александра Грицак, див.: А. Нгуцак. *Foundation Feminism*.

⁴⁵ Огляд подій, які засвідчують відродження суто політичного (феміністського) смислу свята 8 березня: Oksana Kis. *Ukrainian Women Reclaiming the Feminist Meaning of International Women's Day: A Report about Recent Feminist Activism* // *ASPASIA: International Yearbook of Central, Eastern and Southern European Women's and Gender History* 6 (2011) 219–232.

опитування, його популярність залишається найвищою і на Сході, і на Заході країни.⁴⁶

Відомо, що у часи державного соціалізму первісний смисл Міжнародного дня жінок було спотворено: його було позбавлено феміністської сутності солідарності жінок у боротьбі за свої права, а самé свято використовувалось як нагода для комуністичної пропаганди та ширшої мобілізації жіноцтва на будівництво «комунізму». В останні радянські десятиліття цей день повністю втратив свій політичний зміст і перетворився на «свято весни і жіночої краси». Тоді ж серед компартійних керівників постав звичай публічно вітати жінок у цей день, всіляко наголошуючи на численних перевагах життя жінок при соціалізмі (та ігноруючи розмаїті прояви дискримінації жінок в СРСР).⁴⁷

У незалежній Україні, як не дивно, очільники держави, посадовці та політичні лідери послідовно продовжують цю традицію: напередодні 8 березня публікують свої привітання у медіях. Ці тексти зазвичай віддзеркалюють панівні в українському суспільстві і ретельно замасковані матріархатними міфами глибинний сексизм і патерналізм. Незалежно від статусу мовців та їх приналежності до різних частин політичного спектру, вони одноставні у своєму есенціалістському баченні українських жінок, прославляючи тих насамперед/виключно за їхні сімейні ролі, жіночі принади та інші прикмети вимріяної патріархатом «істинної жіночності».⁴⁸

Особливо прикро вразила феміністок наскрізь есенціалістська риторика привітання від Віктора Ющенка (березень 2008 р.⁴⁹), адже той повсякчас заявляв про свою відданість принципам гендерної рівності та підписав Закон України «Про рівні права та можливості жінок і чоловіків

⁴⁶ Соціологічні опитування, проведені у 2004 та 2008 рр. у Львові та Донецьку засвідчили, що мешканці обох міст продовжують активно відзначати 8 березня (відповідно у Донецьку – 91,0% і 86,1%, у Львові – 64,5% і 53,4% міщан). База даних: Я. Грицак, О. Маланчук, Н. Черниш, В. Середа, В. Сусак. *Львів – Донецьк: Соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних лояльностей* (1994, 1999, 2004; вибірка: 400+400).

⁴⁷ Докладніше див.: О. Кісь. Украдене свято: історичні трансформації смислу 8 березня // *Дзеркало тижня*, 6 березня 2013 р. (dt.ua); Г. Карпова, Е. Ярская-Смирнова. Символический репертуар государственной политики: Международный женский день в российской прессе, 1920–2001 // *Социальная история: Ежегодник 2003. Женская и гендерная история* / ред. Н. Л. Пушкарева. Москва 2003, с. 488–509; Choi Chatterjee. *Celebrating Women: Gender, Festival Culture, and Bolshevik Ideology, 1910–1939*. Pittsburgh 2002.

⁴⁸ Окремі зразки таких привітань можна знайти у: О. Kis. Choosing without Choice: Predominant Models of Femininity in Contemporary Ukraine // *Gender Transitions in Russia and Eastern Europe* / ред. М. Hurd, Н. Carlback, S. Rastback. Stockholm 2005, с. 112–113; О. Kis. «Beauty Will Save the World!» Feminine Strategies in Ukrainian Politics and the Case of Yulia Tymoshenko // *Spaces of Identity* 7/2 (2007) 67.

⁴⁹ Вітання Президента України Віктора Ющенка з нагоди 8 березня (www.president.gov.ua).

в Україні» (2005). Обурені таким лицемірством, свідомі українські жінки опублікували відкритого листа до очільника держави, у якому відмовилися визнавати себе «слабкою і прекрасною статтю». Висловлюючи своє невдоволення надмірним наголосом на суто «жіночих чеснотах», активістки вимагали від президента трактувати їх як повноцінних громадян і цінувати за різноманітні професійні, інтелектуальні, творчі та політичні здобутки і зосередитись на забезпеченні гендерної рівності в усіх сферах.⁵⁰

Вочевидь, Ющенко був далеко не самотній у своєму (можливо, й несвідомому) сексизмі. Один за одним лідери правлячих політсил нагадували українкам, що «не жіноча справа – проводити реформи» (Микола Азаров, березень 2010), «коли почнеться тепло і в містах українських почнуть роздаватися жінки – то це чудово» (Віктор Янукович, січень 2011), «лише жінка має виконувати всю домашню роботу» (Йосип Вінський, лютий 2011), «вище покликання жінки – бути матір'ю, берегинєю родинного вогнища» (Володимир Литвин, березень 2011).

Про те, наскільки далеко можуть зайти у пошуках виправдання різючої дискримінації жінок у політичній сфері вітчизняні державні мужі, промовисто свідчить заява тодішнього голови Верховної Ради Володимира Литвина у березні 2012 р. Коментуючи власне негативне ставлення до ідеї запровадження гендерних квот під час виборів, політик пояснив, що «чоловік – це вища істота, оскільки жінка створена була із ребра Адама, відповідно вона вже стоїть одразу на нижчому щаблі» і залучати її у потігику є протиприродно.⁵¹ Гостра реакція на цей зухвалий випадок не забарилася: у ЗМІ було оприлюднено відкритого листа від імені понад двох десятків жіночих громадських організацій, в якому Литвин зазнав нищівної критики за неприкритий сексизм та відверте нехтування правових норм та принципів демократичної держави.⁵² Виняткове значення цієї події у тому, що у ній чи не вперше в історії незалежної України єдиним фронтом виступили материкові та діаспорні українські жіночі громадські організації різного спрямування, засвідчивши спільну консолідовану позицію та рішучість протистояти наступу на права жінок в Україні. Це мало б стати серйозним сигналом для українського уряду, якому досі доволі успішно вдавалося вести подвійну гру, де слово часто розходилося з ділом.⁵³

⁵⁰ Відкритий лист Президентів України // *Західна Аналітична Група*, 18 березня 2008 р. (zggroup.com.ua).

⁵¹ Литвин пояснив гегемонію чоловіків у політиці «еволюційною» вищстю // *TCH*, 2 березня 2012 р. (tsn.ua).

⁵² Лист жіночих громадських організацій Голові Верховної Ради України // *Gender Museum*, 6 березня 2012 р. (gender.at.ua).

⁵³ Типовим прикладом може слугувати ситуація з протидією насильству над жінками, яку докладно проаналізувала Олександра Грицак: Alexandra Hryciak. *Transnational Advocacy Cam-*

Вже від початку 2000-х можна простежити послідовні зусилля активісток жіночого руху відновити суто феміністський смисл 8 Березня. Березень 2009 р. став знаковим, бо саме тоді жіночі організації вперше вивели жінок на вулиці українських міст, щоб відкрито заявити про наявну дискримінацію та вимагати рівних прав. Різні за формою акції протесту відбулися у великих містах (Харкові, Львові, Чернівцях) з ініціативи місцевих жіночих спілок. Значення цих подій у тому, що жінки вперше вийшли у публічний простір, щоб привернути увагу широкого загалу (а не лише вузького кола дослідниць, активісток чи посадовців) до проблеми наскрізної гендерної дискримінації⁵⁴. Різноманітні просвітницькі, культурницькі, громадсько-політичні акції з нагоди відзначення Міжнародного дня прав жінок стали більш масовими і набули медійного розголосу у 2010–2011 рр. у зв'язку з відзначенням 100-річчя від започаткування цього свята⁵⁵.

У контексті переростання феміністської свідомості/ідентичності у феміністську дію особливо показовою є діяльність «Феміністичної офензиви» – ініціативи, яка об'єднала низку молодіжних жіночих груп на ідеологічній платформі фемінізму⁵⁶. Вони не лише опублікували «Маніфест феміністичної офензиви», у якому гостро критикували сучасний патріархат, але й організували кілька науково-культурницьких та масових вуличних заходів феміністичного спрямування.⁵⁷ Діяльність та опубліковані заяви засвідчили доволі радикальний, революційний характер спільноти, що відмовляється від будь-яких форм співпраці з владою та націлена на зміну патріархального укладу суспільства. Фактично, із появою «Феміністичної офензиви» можна говорити про завершення процесу формування повноцінного жіночого руху в Україні. Тепер у ньому було представлено повний спектр жіночих організацій – від найбільш консервативних (традиціоналістських) до найбільш радикальних (анархо-феміністських), включно з великим сегментом феміністських груп ліберального типу. Водночас у межах самого жіночого руху простежується чітка спеціалізація жіночих груп за напрямками діяльності (політичні, соціальні, правозахисні, освітні, дослідницькі, професійні, культурницькі тощо). Влітку 2017 р. Український жіночий фонд провів масштабне опитування активісток

raigns and Domestic Violence Prevention in Ukraine // *Domestic Violence in Postcommunist States* / ред. К. Fabian. Bloomington 2010, с. 45–77.

⁵⁴ Докладніше див.: О. Кіс. *Feminism in Contemporary Ukraine: From «Allergy» to Last Hope* // *Kultura Enter*, т. 3. Lublin 2013, с. 264–277.

⁵⁵ О. Кіс. *Ukrainian Women Reclaiming the Feminist Meaning*, с. 219–232; Г. Гриценко. *Марші 8 Березня: винайдення феміністичної традиції* // *Гендер в деталях*, 16 березня 2018 р. (genderindetail.org.ua).

⁵⁶ Більше інформації див.: *Феміністична офензива* (ofenzyva.wordpress.com).

⁵⁷ Там само.

жіночих організацій, щоб оцінити стан жіночого руху в Україні. Результати виявили як слабкі місця, так і сильні сторони та засвідчили готовність до глибшої консолідації і співпраці.⁵⁸ Вочевидь, як і в будь-якому іншому жіночому русі, в українських жіночих організацій нема і не може бути цілковитої однастайності щодо ідеологічних засад, пріоритетів, форм та способів діяльності, засобів досягнення цілей тощо. Та одна прикмета все ж дозволяє говорити про спільність – це визнання факту дискримінації жінок в сучасній Україні та усвідомлення необхідності змінити такий стан речей.

Крок вперед і два назад: гендер як лакмусовий папірець української демократії

В останні роки важко не помітити піднесення суспільного інтересу до гендерної тематики. При цьому активувалися як прибічники впровадження цього принципу у всіх сферах, так і запеклі опоненти. Вірогідно, саме зрілість і дедалі більша впливовість суспільних сил, що відстоюють принципи гендерної рівності та зміцнення відповідної правової бази зумовили вибух гострої реакції з боку консервативних суспільних середовищ.

Подекуди полеміка про потенційну користь чи шкоду гендерної рівності для українського суспільства виходить за межі цивілізованої дискусії, у якій сторони поважають думку іншого та оперують зваженими аргументами. Відкриті й активні «бойові дії» опонентів гендерної рівності в Україні розпочалися наприкінці 2009-го кампанією дискредитації самих понять «гендер» та «гендерна політика». Немає нічого дивного і в тому, що особливою активністю та відносним успіхом вирізняються антигендерні рухи на Західній Україні, де населення більш консервативне у своїх поглядах на традиційні моральні норми та сімейні цінності, вирізняється релігійністю та лояльністю до націоналістичних ідей. І саме релігійні організації та праворадикальні політичні рухи стали головними рушіями антигендерної кампанії в цьому регіоні. Їх завзяття та масштабність дій у викриванні (уявних) «загроз» гендерної політики гідне подиву, адже залучено чи не усі відомі способи поширення інформації. Протягом цілого 2010 р. міщан безперервно бомбардували різноманітними пропагандистськими заходами та матеріалами: численні вуличні акції у центральних частинах міст, розповсюдження всілякої друкованої продукції у школах та на масових заходах, наочна агітація у транспорті, громадських місцях, житлових будинках, публікації в пресі. При цьому опоненти гендерної рівності не гребують жодними засобами для дискредитації свого ідейного «ворога»: спотворюють дефініції, перекручують факти, обманюють, вигадують

⁵⁸ Сучасний жіночий/феміністичний рух в Україні: погляд зсередини // *Український жіночий фонд* (uwf.org.ua).

ють, залякують та ін. Вдаючись до прямої дезінформації та маніпулювання свідомістю довірливих і малоосвічених у цій тематиці українців, граючи на національно-релігійних почуттях та гомофобних упередженнях, гендерну політику представляють суспільству виключно як насадження гомосексуалізму та підрив інституту традиційної сім'ї в Україні.⁵⁹

Органи державної влади мали б зреагувати на цю ситуацію, адже уся кампанія спрямована на дискредитацію державної гендерної політики, підрив базових демократичних цінностей, розпалювання ворожнечі і нетерпимості у суспільстві. Натомість депутати тих міських та обласних рад Західної України, де домінують представники правих партій (зокрема ВО «Свобода») навіть спромоглися ухвалити на своїх сесіях звернення до парламенту та уряду України із закликом відмовитися від гендерної політики.⁶⁰ Занепокоєння викликає той факт, що часто речники «антигендеру» – це досить молоді чоловіки, які намагаються вибудувати на цьому свою політичну кар'єру. Характерно, що у кожному такому випадку робилися спроби припинити діяльність місцевих центрів гендерних студій як осередків «ворожих ідей». Очевидно, що поборники гендерної рівності – активісти і науковці – опинилися у вкрай невигідному становищі, адже вони не мали у своєму розпорядженні ані таких потужних фінансових, інституційних і людських ресурсів, ані підтримки центральних органів влади, тож самотужки погамувати активно роздмухані страсті навколо гендеру їм не під силу.⁶¹ Антигендерна вакханалія, яка дещо вщухла у 2012 р., розгорнулася з новою силою вже після Революції гідності, коли у різних містах низку феміністичних акцій громадсько-просвітницького характеру зірвали радикально налаштовані представники угруповань правого спектру, а самі активістки зазнали брутальних нападів, фізичного та психологічного насильства⁶². При цьому

⁵⁹ Докладніше див. тематичне число «Гендер і антигендер»: *Гендерний журнал «Я»* 34 (2013) (krona.org.ua). Найяскравіші зразки пропагандистських матеріалів антигендерної кампанії див.: *Стоп Гендер* (stopgender.wordpress.com). Характерно, що, розгорнувши бурхливу діяльність з дискредитації гендерної політики, її опоненти воліють зберігати анонімність – ані імен, ані адрес, ані інших даних, які б допомогли ідентифікувати тих, хто стоїть за антигендерною кампанією та забезпечує її фінансово, організаційно та інтелектуально, знайти не вдалося.

⁶⁰ Ознайомитися з відповідними зверненнями можна на ресурсах: *Любовь против гомосексуализма* (love-contra.org); Франківська міськрада вимагає заборонити пропаганду гомосексуалізму в Україні // *Тримай курс*, 15 грудня 2017 р. (kurs.if.ua).

⁶¹ Окремі спроби аргументованого спростування основних тез антигендерних агіток не мали належного суспільного резонансу. Див.: Гендерна страшилка як виборча стратегія, або як недолугі політики пошивають львів'ян у дурні // *Релігія в Україні*, 11 листопада 2010 р. (religion.in.ua); Оксана Ярош. Що таке гендерна рівність та для чого вона // *Волин Post*, 27 листопада 2017 р. (volynpost.com).

⁶² Чому жіночі акції Восьмого березня зіштовхнулись із насиллям // *Соцпортал*, 10 березня 2018 р. (socportal.info); В Івано-Франківську праворадикали зірвали лекцію про фемінітиви //

далеко не завжди правоохоронні органи протидіяли агресорам, запобігали безчинствам, припиняли протиправні дії та карали зловмисників.

Євромайдан надав потужного імпульсу розвитку феміністського руху в Україні. З одного боку, в основі масових протестів осені 2013-го – зими 2014 р. лежали ліберальні ідеї та цінності, що становлять підмурівок сучасної європейської демократії, серед них і принципи гендерної рівності, і це стало одним із чинників масової участі активісток жіночого руху в протестах. З іншого боку, у просторі Майдану досить швидко панівним став націоналістичний дискурс, з притаманними йому патріархальними уявленнями-стереотипами, які чітко розмежовували ролі чоловіків і жінок у протестах. Чи не від перших днів чоловікам відводилась роль активних борців-революціонерів на барикадах, тоді як жінок – під приводом захисту їх від ризиків – витіснили у допоміжні сфери (кухня, медична служба, логістика, інформаційна і правова підтримка тощо)⁶³. Соціологічні опитування на Майдані показали: на початку протестів (у грудні 2013 р.) жінки становили майже половину учасників (44%), та коли Майдан перетворився на так звану «січ» – квазімілітарне утворення, жінок (які б постійно перебували на Майдані) стало значно менше – лише 12%⁶⁴. Спроби вказати жінкам на їхнє «місце» не минули непоміченими: феміністська ініціатива «Половина Майдану: жіночий голос протесту»⁶⁵ наголошувала на рівноправності жінок як громадянок в обранні власного способу участі в протестах та на ідеї гендерної рівності як невід’ємної складової демократії. Прагнучи зробити різнопланову участь та внесок жінок поміченими і визнаними, 13 грудня 2013 р. ця ініціативна група провела «Ніч жіночої солідарності» на Майдані, під час якої артикулювала низку феміністських гасел, наприклад: «Свобода, рівність, сестринство!» та «Свобода, рівність, жіноча солідарність!» Характерно, що лідерками цієї неформальної спільноти стали молоді освічені й професійно успішні жінки, які поділяли феміністський світогляд та цінності. Через відкриту або приховану дискримінацію, якої зазнавали жінки у сотнях Майдану (структурних одиницях Самооборони Майдану – самоорганізації протестувальників), жінки почали формувати власні жіночі сотні,

Центр інформації про права людини, 18 березня 2018 р. (humanrights.org.ua/material); Праворадикали в Ужгороді зірвали акцію на підтримку прав жінок та за ратифікацію Стамбульської конвенції // *Заголовок*, 8 березня 2017 р. (zaholovok.com.ua); Правозахисники вимагають розслідувати у Львові напад на феміністок // *Щоденний Львів*, 9 березня 2018 р. (dailylviv.com).

⁶³ Т. Бурейчак, О. Петренко. Канапки, Січ та «бандерівки» // *Zaxid.net*, 8 січня 2014 р. (zaxid.net).

⁶⁴ Т. Марценюк. Гендерна соціологія Майдану: роль жінок у протестах // *eKMAIR* (ekmair.ukma.edu.ua).

⁶⁵ *Половина Майдану: жіночий голос протесту* ([facebook.com](https://www.facebook.com)).

які самостійно визначали, у яких сферах і в який спосіб долучатися до протестів. Деякі жіночі сотні та їхні акції мали суто феміністський характер та відкрито критикували патріархальні практики на Майдані⁶⁶, тоді як інші не артикулювали феміністських ідей, але залучали жінок до різноманітної участі у протестах, в тому числі й у збройних сутичках⁶⁷.

Загалом, жінки взяли дієву участь у протестах як у просторі власне Майдану, так і поза ним. Чимало жінок стали лідерками протестів і символами Революції гідності (як-от Руслана Лижичко, Ольга Богомолець, Леся Оробець, Тетяна Чорновол та ін.). Хоча вони зазвичай не мали безпосереднього стосунку до жіночого руху та не позиціонували себе як феміністки, їхня роль у протестах стала для багатьох пересічних жінок взірцем для наслідування у тому, що стосується активної громадянської позиції та політичного лідерства. Зрештою, участь жінок у Революції гідності привернула увагу журналістів, які у своїх публікаціях активно розкривали жіночі обличчя протесту.⁶⁸ Саме в часи Євромайдану, як показав гендерний моніторинг Інституту масової інформації, помітно зросла присутність жінок у ЗМІ: вони значно частіше ставали героїнями сюжетів, з'являлися у ролі запрошених експерток, були у фокусі дискусій⁶⁹.

Упродовж ХХ ст. війни приносили жінкам різних країн не лише страждання і втрати, але й відкривали додаткові можливості для самореалізації⁷⁰. Так сталося і в Україні в контексті збройного конфлікту на Донбасі. Від самого початку АТО чимало жінок (насамперед із числа активних учасниць Майдану) вирішило приєднатися до «добробатів», щоб захищати свою країну. Утім, у війську жінки зіткнулися з відкритою дискримінацією – як унаслідок гендерних стереотипів та упереджень, так і на інституційному рівні⁷¹. Однією

⁶⁶ Sarah D. Phillips. The Women's Squad in Ukraine's protests: Feminism, nationalism, and militarism on the Maidan // *American Ethnologist* 41/3 (2014) 414–426; Ірина Виртосу. Не бутербродом єдиним, або Навіщо Майдану «Жіноча сотня» // *Українська правда*, 5 лютого 2014 р. (life.pravda.com.ua); Настя Мельниченко. Навіщо Україні Жіноча сотня? // *Представництво Фонду ім. Генріха Бюлля в Україні*, 25 березня 2014 р. (ua.boell.org).

⁶⁷ 39 Жіноча сотня Самооборони Майдану (uk.wikipedia.org).

⁶⁸ Напр.: Ірина Виртосу. *Майдан – жіноча справа: 17 героїнь*. Київ 2014; Петро Дідула, Оля Онишко. Жіночі обличчя майдану: серія документальних фільмів // *Україна Модерна* (uamoderna.com).

⁶⁹ Р. Кабачій. Жіночі обличчя революції // *Тиждень* (tyzhden.ua), 28 лютого 2014 р.

⁷⁰ О. Кісь. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії // *Жінки Центральної та Східної Європи у часи Другої світової війни: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства* / ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ 2015, с. 15–39.

⁷¹ Це недвозначно засвідчило соціологічне дослідження «Невидимий батальйон: участь жінок у військових діях в АТО», результати якого було оприлюднено наприкінці 2015 р.: *Невидимий батальйон: соціологічне дослідження* / ред. Т. Марценюк. Київ 2016.

з найбільочіших проблем стали посадові обмеження: жінкам у ЗСУ закон дозволяв лише небойові обслуговуючі спеціальності⁷². Наслідком таких правових колізій було те, що фактичні бійчині, оформлені як допоміжний персонал, отримували меншу грошову винагороду та були позбавлені соціальних пільг для ветеранів АТО. Саме на цю проблему був націлений протест активісток, правозахисниць та ветеранок АТО 21 січня 2016 р. під стінами Міністерства оборони під назвою «Невидимий батальйон». Учасниці акції прагнули привернути увагу командування ЗСУ до дискримінації жінок-учасниць АТО і вимагали скасувати наказ Міністерства оборони № 337, який забороняв жінкам служити солдатами та офіцерами військових підрозділів АТО. Зусилля активісток не були марними: у березні 2018 р. у сумнозвісний наказ таки було внесено відповідні зміни, завдяки чому стала можливою повноцінна служба жінок у війську⁷³. А вже 6 вересня 2018 р. Верховна рада України ухвалила зміни до законодавства, які остаточно усунули дискримінаційні (щодо жінок) норми у ЗСУ⁷⁴. Цього ж дня під стінами Верховної Ради відбулася велелюдна акція за участі активісток жіночого руху та народних депутаток на підтримку 50 % представництва жінок у парламенті під цілком феміністськими гаслами «Жінкам – владу! Жінок – у Раду!»⁷⁵.

Цій перемозі феміністок передувало скасування наприкінці 2017 р. переліку близько 450 професій, заборонених для жінок в Україні (згідно з наказом МОЗ № 256 від 29 грудня 1993 р.)⁷⁶. Це рішення було ухвалене під тиском активісток жіночого руху, які від квітня 2017 р. проводили флешмоб #жінкаможевсе у соцмережах, оприлюднюючи історії успішних жінок у так званих «чоловічих» професіях. Йшлося про патерналістську гендерну політику держави, яка брала на себе рішення щодо сфери зайнятості жінок, прикриваючи цю дискримінаційну практику захистом репродуктивного здоров'я жінок. Головна ідея полягала в тому, що жінки –

⁷² Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими жінки, що мають відповідну підготовку, можуть бути взяті на військовий облік» від 14 жовтня 1994 р. // *Законодавство України* (zakon4.rada.gov.ua).

⁷³ Наказ Міністерства оборони України «Про внесення змін до наказу Міністерства оборони України від 27 травня 2014 року № 337» від 12.03.2018, № 111 // *Законодавство України* (zakon0.rada.gov.ua).

⁷⁴ Верховна Рада ухвалила зміни до законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в армії // *Міністерство оборони України* (mil.gov.ua), 6 вересня 2018 р.

⁷⁵ Акція «Жінок в парламент – 50%» (facebook.com), 6 вересня 2018 р.

⁷⁶ Наказ МОЗ України № 1254 «Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства охорони здоров'я України від 29 грудня 1993 року № 256» від 13 жовтня 2017 р. // *Законодавство України* (zakon2.rada.gov.ua).

як повноправні громадянки України – здатні самостійно оцінити ризики тієї чи іншої професії і свідомо обрати, де і ким працювати.

І знову, помітні успіхи жіночих організацій у впровадженні гендерної рівності спричинили зустрічну мобілізацію консервативних сил українського суспільства. Це протистояння особливо яскраво проявилось у процесі підготовки до ратифікації Верховною Радою України «Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» (2011), більш відомої як Стамбульська конвенція⁷⁷. Спершу під тиском консервативно налаштованих депутатів з проекту закону було вилучено поняття «гендер» та «сексуальна орієнтація», а сам проект після першого читання відправили на допрацювання. Попри фахові роз'яснення експертів, зокрема щодо «ризиків», Всеукраїнська рада Церков, керуючись хибним тлумаченням поняття «гендер»⁷⁸, вкотре закликала законотворців взагалі не ратифікувати цей документ, який начебто несе загрози для суспільної моралі й суперечить християнським цінностям⁷⁹. У результаті складного компромісу було ухвалено Закон України «Про запобігання та протидію сімейному насильству» і низку змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України, які посилили відповідальність за насильство щодо жінок⁸⁰. Ратифікація ж самої Стамбульської конвенції – і, як наслідок, приєднання до європейської системи моніторингу ситуації з домашнім насильством – залишається питанням угод поміж ліберальними і консервативними політичними силами.

Зміни суспільної свідомості у ставленні до фемінізму повільні, та все ж мають позитивні тенденції. Цьому сприяють і науково-популярні видання, які доступно і докладно пояснюють сутність фемінізму для пересічних людей, розвіюючи різні міфи та упередження⁸¹.

⁷⁷ Ірина Виртосу. Усе, що ви хотіли знати про Стамбульську конвенцію // *Центр інформації про права людини* (humanrights.org.ua), 11 травня 2017 р.

⁷⁸ Олена Сулова. До деяких положень законопроектів з пакету ратифікації Стамбульської конвенції Ради Європи // *UDAID Програма Рада* (radaprogram.org), 1 грудня 2017 р.

⁷⁹ Рада Церков закликає депутатів не ратифікувати Стамбульську конвенцію // *Всеукраїнська Рада Церков та релігійних організацій* (vrciro.org.ua), 22 червня 2017 р.

⁸⁰ Закон України «Про запобігання та протидію сімейному насильству» від 7 грудня 2017 р. // *Законодавство України* (zakon5.rada.gov.ua); Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 р. // *Законодавство України* (zakon3.rada.gov.ua); С. Хоменко. Б'є – значить сяде: Україна отримала нові закони проти сімейного насильства // *BBC News* (bbc.com), 4 січня 2018 р.

⁸¹ Напр.: Тамара Марценюк. *Чому не варто боятися фемінізму*. Київ 2018.

Поступово зростає інтерес до ідей гендерної рівності на рівні програмних документів та у справі включення жінок на прохідні позиції у виборчих списках деяких політичних сил, що позиціонують себе як прозахідні, орієнтовані на демократичні цінності (зокрема, у програмі партії «Удар» і виборчому списку «Самопоміч») ⁸². Збагнути, якою насправді є позиція політичної партії у питанні гендерної рівності не так просто, бо одні, заявляючи про свою відданість цьому підставовому принципу демократії, ⁸³ не демонструють конкретних кроків у цьому напрямку, тоді як інші, ані словом не згадуючи про гендерну рівність у програмних документах, фактично реалізують ці принципи на практиці. Хоча результати парламентських виборів та виборів до місцевих органів влади поки що свідчать про збереження значного гендерного розриву у представництві жінок, зростання активності і впливу жінок у вищих ешелонах влади годі не помітити. ⁸⁴

Чи прагнення до гендерної рівності в Україні могло б об'єднати український політикум? Певні підстави для обережного оптимізму в цьому сенсі є. Створення у грудні 2011 р. у Верховній Раді України міжфракційного депутатського об'єднання «Рівні можливості» та його активність у реагуванні на факти сексизму і дискримінації недвозначно сигналізує про те, що ідеї гендерної рівності небайдужі представникам різних політсил, і ті, попри інші нездоланні партійні протистояння та бар'єри, в принципі могли знайти порозуміння на цьому ґрунті. Метою своєї діяльності об'єднання вважає відстоювання рівних можливостей чоловіків і жінок у здобутті роботи, освіти, доступі до медицини, участі в суспільно-політичному житті України. ⁸⁵ Представниці/ки цього МФО якраз стають основними лобістами законодавчих змін, спрямованих на усунення гендерної дискримінації.

Здається, від початку 1990-х ситуація змінилася парадоксальним чином на користь фемінізму. Нині маємо суспільство, в якому протягом останніх двох десятиліть завдяки самовідданій праці жіночих громадських організацій та дослідників у сфері гендерних студій був належно рекультивований ґрунт для

⁸² Докладніше див.: О. Kis. *Feminism in Contemporary Ukraine*.

⁸³ Напр., 1 березня 2012 р. представники усіх основних політичних сил взяли участь у відкритій дискусії «Зміцнення політичних партій через залучення жінок», організованій ПРООН та Національним демократичним інститутом (США) // *Livejournal Feminism_UA* (feminism-ua.livejournal.com), 25 лютого 2012 р.

⁸⁴ Аналітичний звіт: гендерний моніторинг парламентських виборів 2014 року // *Гендер в деталях* (genderindetail.org.ua), 21 липня 2018 р.; Фінальний звіт за результатами гендерного моніторингу на місцевих виборах 2015 року в Україні // *Комітет виборців України* (cvu.org.ua), 2 грудня 2015 р.

⁸⁵ У Верховній Раді України створено міжфракційне депутатське об'єднання «Рівні можливості» // *Верховна Рада Україн* (portal.rada.gov.ua), 25 грудня 2011 р.; МФО «Рівні можливості» // *Equal Opportunities Caucus* ([facebook.com](https://www.facebook.com/eoc)).

впровадження гендерної рівності (первинно приготований ще радянською владою); водночас масовими зусиллями консервативних сил усіх мастей саме поняття «гендер» виявилось дискредитованим і фактично неприйнятним для широкого загалу. Попри справді масштабні наступи консерваторів та очевидну патріархальність більшості нинішніх владоможців, підстав для відчаю наразі немає: хай там що, а Українська держава змушена виконувати свої міжнародні зобов'язання із забезпечення гендерної рівності, якщо не хоче опинитися у міжнародній ізоляції. На цьому тлі загального спантеличення наразі з'являється шанс «назвати речі своїми іменами»⁸⁶: боротьбу проти дискримінації жінок в Україні – фемінізмом, а аналіз проявів та механізмів дії патріархату – феміністськими студіями. Традиційна українська техніка вишивки «білим по білому» – метафора, яку вжила у назві українського перекладу своєї книги про український жіночий рух Марта Богачевська-Хомяк, натякаючи, що розмаїті ролі жінок в українському суспільстві і культурі довго були непомітними. Ця практика поступово відходить у минуле: сучасний феміністський рух і феміністські студії увиразнюють жіночу присутність у різних суспільних сферах у минулому і сьогодні, розсуваючи межі жіночої самореалізації, утверджуючи жінок як рівноправних громадян.

Oksana Kis

**FEMINIST STUDIES AND FEMINIST ACTIVISM IN INDEPENDENT UKRAINE:
MOVING TOWARDS ONESELF**

This article represents an overview of the developments in the contemporary Ukrainian women's movement and in women's and gender studies from the perspective of changing public attitudes towards the notion of feminism which has been discredited in Soviet times. It identifies four stages and examines major issues in the process of institutionalizing of feminism and feminist research in the Ukrainian academia. The author traces the progress of feminist activism in Ukraine from maternalist and traditionalist women's initiatives in the early 1990s up to radical anarchist women's groups in the 2010s. Peculiarities of interactions between women's NGOs and state institutions are explored against the backdrop of changes in the Ukrainian legislation on gender equality.

Key words: feminism, women's movement, women's / gender studies, women's organizations, activism, sexism, gender equality.

⁸⁶ За висловом Соломії Павличко у статті: Соломія Павличко. Фемінізм – непоганий інструмент, щоб назвати речі своїми іменами // *День*, 13 червня 1998 р. (day.kiev.ua).